

Аңлатма язуу

9 класс өсөн туған (башкорт) теле һәм әзәбиәтенән эш программаһы

Башкортостан Республикаһы Мәғариф министрлығы тарафынан раҫланған Укытыу рус телендә алып барылған мәктәптәрҙең I-XI кластары өсөн башкорт теле һәм әзәбиәте программаһы (Төзөүселәре: Тикеев Д.С., Толомбаев Х.А., Вилданов Ә.Х., Дәүләтшина М.С., Хөснөтдинова Ф.Ә., Хажин В.И. – Ижевск, 2020) нигезендә төзөлгән.

Был эш программаһында федераль һәм республика закондары талаптары тормошҡа ашырыла:

«Рәсәй Федерацияһы халыктары телдәре тураһында» законы, Рәсәй Федерацияһының «Мәғариф тураһында» Законы, «Башкортостан Республикаһы халыктары телдәре тураһында» законы, Башкортостан Республикаһының «Мәғариф тураһында» Законы, Башкортостан Республикаһында Милли мәғарифты үстөрөү концепцияһы;

Рәсәй Федерацияһы Мәғариф һәм Фән Министрлығы тарафынан ебәрелгән хат № 253 от 31.03.2014;

Дөйөм мәғариф программаһын тормошҡа ашырыусы Башкортостан Республикаһының дөйөм белем биреү учреждениелары өсөн региональ базис укыу планы һәм яҡынса укыу планы;

Башкортостан Мәғариф Министрлығы тарафынан тәқдим ителгән программа Ейәнсура районы «Арсен урта дөйөм белем биреү мәктәбе» муниципаль бюджет дөйөм белем биреү учреждениеһының 2025-2026 йылғы «Укыу планы»на ярашлы (приказ №71 от 20.08.2025 й); Ейәнсура районы «Арсен урта дөйөм белем биреү мәктәбе» муниципаль бюджет дөйөм белем биреү учреждениеһының 2025-2026 йылға йыллыҡ календарь укыу планына таянылды.

Укыу предметына дөйөм характеристика

Бала үз телендә һөйләшә, фекер йөрөтә, уның аша кешеләр араһындағы мөнәсәбәттең иң катмарлы донъяһына үтеп инә, тәбиғәт, йәмғиәт һәм сәйәси күренештәрҙе танып белә, улар хақындағы тәүте төшөнсәләрҙе үзләштерә. Туған тел балаға туранан – тура йогонто яһай: туған телдә әйтелгән һүз уны шатландыра, көйөндөрә һәм төрлө бәхәстәргә тарта ала. Туған телдә өйрәтәү укыусының үз аллы фекер йөрөтөү һәләтен, һөйләү һәм язма телмәрен үстәрәүҙе, баланың шәхес итеп үстәрәүҙе, формалаштырыуҙы күзаллай.

Мәктәптә туған тел махсус предмет буларак өйрәнелә. Урта класс укысылары туған тел аша ысынбарлыҡты танып белә, кешеләр араһындағы, йәмғиәттәге мөнәсәбәттәрҙе, үзен уратып алған донъяны өйрәнә, шәхес буларак үсешә. Үз телең генә халкыңдың үткәнен белергә, киләсәккә өмөт – хыялдарын яҡшыраҡ аңларға ярзам итә. Шуға ла туған телдең бөтә нескәлектәре менән өйрәнәү, беләү мотлак. Ошонан сығып максат һәм бурыстар билдәләнә:

- укыусыларҙа башкорт телендә һөйләгәндә, укығанды, радио-телетапшырыуҙар тыңлағанды аңлау күнекмәләре булдырыу (аудирование);
- башкорт теленең өндәрен, һүзәрән дөрөҫ әйтеп, үз-ара һөйләшергә, тәкдим ителгән темалар, ситуациялар буйынса һөйләргә өйрәтәү;
- дәреслектәге, укыу кулланмаларындағы текстарҙы, башкорт телендә сыға торған “Йәншишмә”, “Аҡбузат”, “Аманат” гәзит-журналдарын үз аллы һәм аңлы укыу күнекмәләрен бирәү;
- аралашыуҙа кәрәк була торған типик һөйләмдәрҙе күсереп, үз фекерҙәрән билдәлә кимәлдә үз аллы языу күнекмәләрен булдырыу;
- башкорт телен өйзә, йәмәғәт тормошонда, хеҙмәт процесында практик файзаланырға өйрәтәү.

Предметтың мәктәп укыу-укытыу системаһында тоткан роле

Туған (башкорт) теле һәм әзәбиәтенән дәрестәре белем биреүгә генә түгел, ә тәрбиәүи киммәттәргә лә зур игтибар бирә. Туған (башкорт) теле һәм әзәбиәтенән дәрестәрендә укыусылар тәбиғәттә күзәтеү, уны һаклау һәм шулай ук әзәп, әхлак, мәзәниәтле аралашыу мәсьәләләренә бағышланған әсәрзәр менән танышалар. Шулай итеп башланғыс синыйф укыусыларында туған тәбиғәткә һөйөү, һаксыл мөнәсәбәт тәрбиәләнә. Кешеләрзең уй - фекерзәрен, кылыктарын аңлау һәм шунан сығып үззәрендә лә ыңғай сифаттарзы үзстереү хуплана.

Туған (башкорт) теле һәм әзәбиәтенән дәрестәре укыусыларзы үз халкының әстетик киммәттәре менән таныштырыузы һәм һәр кайһыһында юғары әхлаки һызаттарзы: матурлыкты күрә, баһалай һәм кабул итә алырзай тойғолар тәрбиәләүзе; кешелектең һәм үз милләтенең тәрбиәһенә тура килерзәй ыңғай сифаттарзы формалаштырыузы күзаллай. Әзәби әсәрзәрзе укығандан һуң анализлап, укыусы якшылык һәм яманлык, дөрөслөк, фәзеллек, тоғролок, дуслык тураһында уйлана.

Әзәби белем биреү сиктәрендә тормошка ашырылған рухи тәрбиә һәм белем биреү укыусыла Тыуған илгә, кешеләргә карата булған ыңғай шәкси сифаттарзы барлыкка килтерә, формалаштыра.

Әш прогаммаһы 35 сәғәткә бүленгән (азнаға 1 сәғәт), шул исәптән контроль әштәр өсөн диктант, инша үткәреү, телмәр үзстереү (изложение) яттан һөйләү карала.

Укыусылардың белем кимәленә талаптар

- Укығанды, һөйләгәнде аңлау, йөкмәтке буйынса һораузар, һәм шул һораузарға яуап бирә белеү;
- Прозаик текстарҙы дөрөҫ, шыма, аңлы укыу белеү;
- Укылған тексты өлөштәргә бүлеү, исем биреү, элементар план төҙеү;
- Текстан аңлашылмаған һүзҙәрҙе табыу, һүзлектәрҙе файҙаланыу;
- Башкортостан тураһында мәғлүмәттәргә эйә булыу;
- Башкорт халкының мәкәлдәре, йомактарын белеү;
- Хәрефтәрҙе һәм һүзҙәрҙе матур, дөрөҫ яза белеү;
- Өйрәтеү диктанттар яза белеү.

Программаның йөкмәткеһе

Башкорт халык ижады

Башкорт халык ижадының язма әзәбиәт үсешендәге роле. Йола поэзияһы. Йырҙар, бәйеттәр, риүәйәттәр. “Урал батыр” эпосы. “Акбузат” эпосы. Ябай һөйләм тураһында белешмә биреү.

Тормошо һәм жады

Башкортостандың Рәсәйгә кушылыу сәбәптәре. Ата-бабалар шәжәрәһе. Ете быуын төшөнсәһе. Салауаттың тормошо, язмышы. “Тыуған илем”, “Һандуғас”, “Тирмәмдә”, “Зөләйха”, “Уҡ”, “Яу”, “Егеткә”, “Бабайзарға биргән яза кеүек” шиғырҙары. Салауат образы һынлы сәнғәттә. Баш һәм эйәрсән һөйләм. Эйәһирсән һөйләм төрҙәре тураһында аңлатыу. Тыныш билдәләренен куйылышы, төрҙәре, эйәһирсән аныклаусы һөйләм, тураһында аңлатыу .

Йырауҙар һәм сәсәндәр ижады.

Йырауҙар тураһында төшөнсә. Һабрау йырау. “Һабрауҙың Уралға әйткәне”. Ә. Хәкимдең “думбыра сыңы”. Сәсәндәр ижады. Кобағыш сәсэн. “Акмырза сәсэн менән Кобағыш сәсәндең әйтешкәне”. Баш һәм эйәрсән һөйләм. Эйәһирсән һөйләм төрҙәре тураһында аңлатыу.

№	Дәрес теманы	Дата	
		Планлаштырылған	ҮткәRELгән
1	Халык ижады һәм язма әзәбиәт.		
2	Ауыз-тел әзәбиәтенең язма әзәбиәттәге роле.		
3	Башкорт халык эпосы “Урал батыр”		
4	“Урал батыр” эпосында ғаилә, тәрбиә.		
5	Кешенең бөйөклөгө, тәбиғәт мән халык.		
6	Самрау батша иле, халыктар ижтимағы.		
7	Аталар һәм балалар, йәшәү, үлем.		
8	Йәнбикә, Йәнбирзе, Урал, Шүлгән образдары.		
9	Художестволы үзенсәлектәре.		
10	“Урал батыр” эпосындағы яңы фекерзәр		
11	Боронғо әзәби комарткылар. Кол Ғәли “Киссаи Йософ”.		
12	Йыраузар һәм сәсәндәр ижады. “Һабраузың Уралға әйткәне”.		
13	“Акмырза сәсән менән Кобағыш сәсәндең әйтешкәне”		
14	С. Юлаевтың тормошо һәм язмышы.		
15	С. Юлаев. “Тыуған илем”, “Һандуғас”, “Тирмәмдә”.		
16	Телмәр үстәреү. Изложение “Урман бабайы”.		
17	Хаталар өстөндә эш. “Зөләйха”, “Йүгереп тә йүгереп үрттәр һалдым”, “Кәзерлекәй ғаиләм, һөйгән йәрзәр” шиғырзарының идея-тематикаһы		

№	Дәрес темасы	Дата	
		Планлаштырылган	Үткәрилгән
1	Ябай һөйләм тураһында төшөнсә. Һөйләм төрҙәре.		
2	Кушма һөйләм тураһында төшөнсә.		
3	Тезмә кушма һөйләмдәр.		
4	Теркәүесле тезмә кушма һөйләмдәр.		
5	Теркәүесле тезмә кушма һөйләмдәр.		
6	Теркәүесһез тезмә кушма һөйләмдәр. Уларҙа тыныш билдәләре.		
7	Эйәртеүле кушма һөйләмдәр.		
8	Эйәрсән һөйләмдең баш һөйләмгә бәйләнеү юлдары		
9	Эйәрсән аныклаусы, тултырыусы, хәл һөйләмдәрҙә тыныш билдәләренен куйылышы		
10	Теземдәр. Теземдәрҙең төрө, төзөлөшө.		
11	Теземдәр. Теземдәрҙең төрө, төзөлөшө.		
12	Тыныш билдәләре, уларҙың төрҙәре		
13	Тыныш билдәләре, уларҙың төрҙәре		
14	Өтөр һәм уның куйылыу осрактары		
15	Өтөр һәм уның куйылыу осрактары		
16	“Пунктуация” теманы буйынса контроль диктант. “Дала кисе		
17	Хаталар өҫтөндә эш. Кушма һөйләмдәр буйынса үтелгәндәрҙе кабатлау		

Материаль – техник кулланмалар:

1. Укытыу рус телендә алып барылған мәктәптәрзең I-XI кластары өсөн башкорт теле һәм әзәбиәте программаһы (Төзөүселәре: Тикеев Д.С., Толомбаев Х.А., Вилданов Ә.Х., Дәүләтшина М.С., Хөснөтдинова Ф.Ә., Хажин В.И. – Ижевск, 2020.
2. Башкорт теле: Урыс мәктәптәренең 9 синыйында укыған башкорт балалары өсөн башкорт теле һәм әзәбиәте дәреслеге. Өфө: Китап, 2021.
3. Башкорт теле һәм әзәбиәте: Урыс мәктәптәренең 9 синыйында укыған башкорт балалары өсөн башкорт теле һәм әзәбиәте дәреслеге.– Өфө: Китап, 2020.
4. Әхмәтйәнов К. Әзәбиәт теорияһы. 3-сө басма. - Өфө: Китап, 2004й
5. huzlek.bashqort.com
6. <http://bashkir.jimdo.com>
7. <http://plus-mskbash.ucoz.ru>

